

opzicht representatief waren voor hun achterban. Zou die achterban ook zo zwaar aan een en ander hebben getild?

Marijke Gijswijt-Hofstra, UvA (m.f.gijswijt-hofstra@uva.nl)

Eickhoff, M., *In naam der wetenschap? P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland* (Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, 2007, 196 blz.).

De carrière van de Nederlandse fysicus en Nobelprijswinnaar Peter Debye in nazi-Duitsland was in 2006 onderwerp van een hevige controverse. De aanleiding daartoe vormde de zeer negatieve karakterisering van Debyes optreden door S. Rispens in zijn *Einstein in Nederland*. Kort na verschijning van het boek besloten de universiteiten van Utrecht en Maastricht af te zien van het naamgebruik van Debye. Die naam hadden zij eerder verbonden aan een fysisch-chemisch onderzoeksinstituut en een prestigieuze wetenschappelijke prijs. Deze beslissing leidde weer tot een golf van kritiek. De commotie bracht het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen er toe het NIOD opdracht te geven tot nader onderzoek. Dit boek is daarvan het resultaat.

Debyes indrukwekkende loopbaan, volgend op zijn studie in Aken, bracht hem in de periode na de machtsovername door Hitler razendsnel aan de top van de Duitse wetenschappelijke wereld. Hij werd onder meer directeur van het Berlijnse Kaiser-Wilhelm-Instituut voor Natuurkunde, lid van de Pruisische Akademie van Wetenschappen en voorzitter van de Duitse Natuurkundige Vereniging. Van nazistische sympathieën heeft hij nooit enige blijk gegeven, maar zijn positie vereiste wel samenwerking met het regime. Zo onderhield hij contacten met hoge ambtenaren, industriëlen en politici. Na het uitbreken van de oorlog kreeg hij te horen dat zijn instituut zich zou moeten gaan richten op onderzoek ten behoeve van de oorlogvoering, en dat hij òf zijn Nederlandse nationaliteit òf het directoraat van het instituut zou moeten opgeven.

Debye weigerde zowel het een als het ander en bracht daarmee de machthebbers, niet ongevoelig voor zijn grote reputatie, in een lastig parket. De oplossing werd gevonden in een langdurig verlof, dat hem tevens de kans gaf het aanbod van een gasthoogleraarschap in Cornell te accepteren. In 1941, toen duidelijk werd dat hij voorlopig niet terug zou keren naar Duitsland, werd zijn verlof ingetrokken en de betaling van zijn salaris gestaakt. Zijn dochter bewoonde echter nog tot de zomer van 1943 zijn oude ambtswoning in Berlijn. Mogelijk bleef Debye mede om die reden nog enige tijd contact houden met het regime in Berlijn. Mogelijk ook wilde hij zijn opties open houden.

Deze studie is gebaseerd op grondig bronnenonderzoek alsmede op tal van recente publicaties over wetenschap in nazi-Duitsland. Het resultaat vormt een nuttige correctie op het karikaturale beeld dat oprijst uit Rispens boek. Dat boek gaat, zoals nu blijkt, mank aan onjuistheden en selectief bronnengebruik.

Eickhoffs boek opende dan ook de weg voor de Commissie Terlouw die de universiteiten adviseerde hun beslissing te herzien. Utrecht heeft dat ook daadwerkelijk gedaan, Maastricht volhardde in het oorspronkelijke besluit. Die discrepantie is niet geheel verbazend. Voor een eenduidig oordeel over het gedrag en de motieven van Debye biedt ook deze studie te weinig helderheid.

Zo wordt uit de bronnen niet duidelijk onder welke druk Debye stond toen hij als voorzitter in 1938 meewerkte aan de ‘arisering’ van de fysieke beroepsvereniging. Evenmin wordt duidelijk wat zijn motieven waren bij het onderhouden van contacten met het nazi-regime na zijn vertrek naar de VS. En zo blijven meer vragen onbeantwoord. Hechtte hij aan zijn Nederlanderschap of was dat vooral nuttig omdat het bijdroeg aan zijn autonomie? Werd hij primair gedreven door ambitie of door het ideaal om de Duitse wetenschap in een moeilijke periode overeind te houden? En hoe moeten we zijn cruciale bijdrage zien aan de vlucht van de Joodse onderzoekster Lise Meitner uit Duitsland? Als een heroïsche verzetsdaad of als pragmatische oplossing voor een lastig probleem? Mogelijk was het in al deze gevallen zowel het een als het ander.

Natuurlijk kan worden gesteld dat wetenschappers als Debye door hun grote inzet voor de Duitse wetenschap uiteindelijk het nieuwe bewind faciliteerden. Maar dit is een verwijt dat hem toentertijd door niemand gemaakt werd. Wel bestonden er bij sommigen ernstige twijfels over zijn morele rechtschapenheid. Daar tegenover stonden echter anderen die die twijfels absoluut niet hadden. En ook nu zien sympathisanten in zijn hulp aan Meitner en andere joodse wetenschappers en in zijn openheid in Amerika over het Duitse atoomprogramma een bewijs dat hij aan de goede kant stond.

Eickhoffs eigen conclusie is wat tweeslachtig. Het begrip ‘opportunisme’ moge volgens hem tekort schieten in het bepalen van ‘de verhouding tussen idealen en praktijken’ (118), dit is wel het etiket dat hij Debye in zijn conclusie opplakt (127). Om daar vervolgens direct aan toe te voegen dat Debye meer was dan een opportunist, en dat brengt hem weer bij die idealen. Die trekt hij vervolgens zelf in twijfel door de vraag te stellen ‘of Debye werkelijk in de ban was van dergelijke idealen of er hoofdzakelijk calculerend mee omging’. Deze vraag is volgens hem niet te beantwoorden. En zo kan vriend en vijand in deze studie zijn eigen Debye-beeld bevestigd zien, zij het binnen smallere marges dan voorheen.

Frans van Lunteren, Universiteit Leiden (vlunteren@strw.leidenuniv.nl)

Etambala, Z.A., *De teloorgang van een modelkolonie. Belgisch Congo 1958-1960* (Leuven: Acco, 2008, 471 blz., €32,50, ISBN 978 90 334 6758 5);
Verlinden, P., *Achterblijven in Congo. Een drama voor de Congolezen?* (Leuven: Davidsfonds, 2008, 207 blz., €24,95, ISBN 978 90 5826 525 8).

De laatste jaren maakt een groeiend aantal historici brandhout van het Belgische Congo-beleid in de jaren vóór de onafhankelijkheid van 1960.

Regering, kolonialen én kerk liggen in toenemende mate onder vuur. In ruil voor hun ontwikkelingswerk verwachtten de Belgische autoriteiten dankbaarheid en onderdanigheid in hun 'modelkolonie': 'Dominer pour servir', in de woorden van gouverneur-generaal Pierre Ryckmans. De kolonialen benaderden zelfs de doorgaans welwillende Congolese *évolués* met wantrouwen. Bovendien ligt daar nog steeds de schuldvraag rond de dood van de charismatische Patrice Lumumba, de eerste premier van het onafhankelijke Congo. In 1999 legde socioloog Ludo De Witte de schuld nadrukkelijk bij de Belgische overheid in zijn spraakmakende *De moord op Lumumba*. De studie gaf de aanzet tot een officieel onderzoek, waarvan de ietwat tweeslachtige conclusie was dat België geen rechtstreekse schuld had aan de moord, maar wel morele verantwoordelijkheid droeg.

Dit jaar verschenen twee nieuwe kritische bijdragen aan de geschiedschrijving over koloniaal Congo. *De teloorgang van een modelkolonie* van de Leuvense historicus en Afrika-kenner Zana Aziza Etambala is met één verzuchting doordrenkt: hadden de Belgen maar beter geluisterd naar de eerlijke en terechte eisen van de Congolezen! Zelfs Frankrijk had de onomkeerbare loop van de geschiedenis ingezien. In januari 1958 kondigde Charles de Gaulle aan dat alle koloniën in een referendum over hun eigen autonomie zouden kunnen beslissen. Belgische waarnemers die voorzagen dat het mis liep in Congo waren er volop, aldus Etambala. Zoals de parlementariër Raymond Scheyven, die al in 1951 in zijn brochure *Malaise au Congo* wees op de structurele ongelijkheid en de gevoelens van uitzichtloosheid onder de bevolking. Een schrijnend verschil met het opgepoetste beeld van een modelkolonie dat de overheid zichzelf star voorspiegelde. Etambala put daarbij met succes uit nieuw bronnenmateriaal, met name de briefwisseling tussen minister van Staat Joseph Pholien en twee topkolonialen, te weten Roger Sergoyne (plaatsvervangend procureur des konings in Leopoldstad) en opperbevelhebber van de Koloniale Weermacht Emile Janssens. Etambala hoeft overigens niet veel te doen om de drie neer te zetten als onverbetterlijke en gefrustreerde betweters, die geloven dat de overgrote meerderheid der Congolezen het Belgische gezag oprecht steunt. Stel een voorbeeld door een paar vooraanstaande raddraaiers hard aan te pakken en alles komt goed, lijkt hun devies te zijn geweest.

Naast de briefwisselingen tussen Pholien, Sergoyne en Janssens draagt Etambala nieuwe inzichten aan rond bijvoorbeeld de onverwacht felle rellen van 1959 en het bloedige conflict tussen de Lulua- en Baluba-stammen in de Kasai-provincie. Dit zijn boeiende gedeelten uit een goed leesbaar boek. Etambala strooit met beeldspraken, uitdrukkingen en typering. Zo zet hij de rechtse officier Léon Anciaux neer als 'koloniale wetenschapper van het zesendertigste knoopsgat' (186). Interessant ook is zijn analyse van de houding van de gewone Congolees tegenover het Belgische gezag. Macht had voor de Congolees iets religieus en magisch, met elementen van fetisjisme en bijgeloof. Hetzelfde gold voor de beloofde onafhankelijkheid, volgens Etambala voor de gemiddelde Congolees eerder een abstract ideaal (zo niet een profetie) dan een concreet politiek-maatschappelijk concept dat dagelijkse invulling en dus harde keuzes behoeft.